

IC5
ÅBO Akademi
Installationsföredrag
Folke Kärr
Kärr Galowatscheff
vordsamt
1924 från fol.

SÄRTRYCK UR ÅBO AKADEMIS ÅRSSKRIFT 1924

FOLKETYMOLOGIER I SVENSKAN

INSTALLATIONSFÖREDRAG

AV

BRUNO SJÖROS

ÅBO 1925

ÅBO TRYCKERI OCH TIDNINGSSÄLLSKAPETS AKTIEBOLAG

FOLKETYMOLOGIER I SVENSKAN

INSTALLATIONSFÖREDRAG

AV

BRUNO SJÖROS

Det är en rätt vanlig föreställning hos den stora allmänheten, att språkvetenskapens 'quinta essentia', en av dess förnämsta uppgifter, är att meddela ordförklaringar, ju mer häpnadsväckande dess bättre. Jag har trott mig tillmötesgå ett intresse i denna riktning genom att till ämne för föreläsningen välja svenska folketymologier. Jag önskar därvid uttryckligen framhålla, att jag icke strävat efter att meddela språkmannen något väsentligt nytt, den stora allmänheten däremot skall kanske finna ett och annat, som ej förut är bekant.

Ett ords *etymon* är den verkliga, ursprungliga roten till, härledningen och grundbetydelsen av ordet. *Etymologi* är utforskningen av och redogörelsen för ordens etymon. Det är självklart, att denna forskning i de flesta fall kräver ingående kännedom icke blott av det egna språket under dess tidigare skeden, utan även av andra språk, särskilt de mer eller mindre nära besläktade, och det gäller att vid härledningen av ord icke blott se till, att formens utveckling överensstämmer med de lagar den språkhistoriska forskningen uppdragat, utan också att uppvisa, att nödigt samband mellan formernas betydelser föreligger. Det är naturligt nog, att detta område skall ha sin lockelse också för lekmannen, särskilt då det gäller de till synes så egendomliga ortnamnen, men man kan tryggt säga, att utan grundlig skolning skall han i 99 fall av 100 gå vilse: hans etymologi blir oftast ett slags

förnuft. *Bidevind* fattas ofta som = motvind; det säges icke sällan „segla för bidevind.” Uttrycket är det lågtyska *bi de wind* d. v. s. invid, nära vinden, (på kryss) ligga högre än vid halvwind. Till denna grupp av folketytologier hör väl också ordspråket 'ont krut förgås ej lätt', i vilket *krut* säkerligen fattas såsom det explosiva ämnet. Här föreligger nog en omtydning av det tyska *Unkraut* (mlt. *Unkrüt*) *vergehi nicht*, understödd av ett i svenska dialekter förekommande *krut* = växt, ört; alltså ogräs förgås inte. *Tomtebolycka* uppfattas allmänt såsom en sammansättning av *tomtebo* och *lycka*; det förra är ju ett icke ovanligt namn t. ex. på villor. I själva verket ingår i *tomtebo* alls icke ordet *tomte*, vilket framgår av äldre former såsom *tomt* och *bo-lyckas (skål)*, alltså *tomtlyckas och bolyckas skål, lycka å tomt och i bo*. Att *o(ch)* blivit till *e* är en icke ovanlig övergång i svagt betonad ställning; själva ordet *tomte* är lösgjort ur sådana sammansättningar som *tomte-gubbe*, där *e* uppkommit ur den gamla genitiv-ändelsen till ordet *tomt*, jfr äldre nysvenska former såsom *tomtagubbe, iomtkarl*. — *Norge* fattas ofta som sammansättning med *-rike* i analogi med Sverge (av *Sve-rike*), jfr skrivningen *Nor(r)ige*. Såsom bl. a. formerna *Norwegen, Norway*, o. dyl. visa, är senare leden ordet *väg*, vilket i dat. sg. gav *Nordh-vege*, varav *Norge* = (landet) åt norrhållet.

Till samma slag som de nämnda hör även en stor grupp av folketytologier, som intressant hänger samman med tron på övernaturliga väsen och deras förhållande till mänskorna. I en mängd språk, både germanska och andra, förekommer ett stort antal avledningar av en stam *alb-* eller *ælb-*, som har en mängd olika betydelser, som dock lätt kunna hänföras till samma grundbetydelse, vilken väl bäst kommer till synes i sanskrit: *lebhaft stark, lebhaft gefärbt, glänzend*. Av dessa ha sedan naturligt nog utvecklats bl. a. följande: 1) mytiskt väsen, d. v. s. ett strålande, glänsande väsen, 2) vatten d. v. s. det glänsande, det klara, 3) vit, ljusaktig, det lysande klara. Exempel på dessa träffas i mängd: 1) alver, älvor; 2) älv,

Folketymologi. Folketymologi föreligger, så snart ord, som icke äga etymologiskt sammanhang, av den talande på god tro tillskrivas ett sådant. Folketymologier i egentlig mening äro däremot icke de kvasivetenskapliga spekulationer, som producerats av O. Rudbeck, August Strindberg och L. Wetterhovi-Aspa m. fl.

Till grund för folketymologi ligger sålunda en associationsbildning. Man strävar omedvetet efter att omdana en främmande eller ovanlig form, så att den får åtminstone någon likhet med en välbekant, och man tillägger en form en betydelse, som andra, åtminstone skenbart liknande, hava. Det förekommer sålunda folketymologier, där yttre förändring icke skett, men som dock associeras med andra ord än dem de ursprungligen härstamma från. Några exempel må belysa detta: *herrskep* och *herrlig* associeras väl allmänt med *herre* (jfr t. ex. Wecksell i Daniel Hjort); intetdera ordet hänger direkt i hop med *herre*, utan med mlt. (= medellågtyska) *hēr*, ht (= högtyska) *hehr* = hög, reslig, ståtlig. — *Morgonstund har guld i mund* är en sentens, vars formulering synes rätt påfallande. Nu heter på svenska den apparat, med vilken vi tala *mun*, icke *mund*. Man kunde visserligen tänka sig, att *mund* stode för rimmets skull, likasom våra skalder ofta skriva *mund* — ty detta har 17 rimord, *mun* däremot bara 4 — men i själva verket föreligger här ett numera dött, men i fsv. (= fornsvenska) känt ord *mund* = hand, vilket ger sentensen en förnuftig innebörd. — Välbekant är *följeslagare*, där senare leden allmänt betraktas som samma ord, som ingår i plåt-, bleck-, hovslagare, d. v. s. en avledning av *slå*. — Därom vittnar uttrycket „slå följe”. Fsv. *fölghislaghi* visar, att senare leden är *laghi* d. v. s. en, som befinner sig i lag, i sällskap med en annan. — I uttrycken vara i någons '*stad* och *ställe*', 'var och en i sin *stad*' är *stad* icke att uppfatta som betydande *stad* i motsats till landet, utan i den gamla betydelsen 'ställe, plats'. — Folketymologi röjer sig i rättskrivningen: *osjälige* djur ser man inte så sällan skrivet, till djurvännernas berättigade förtrytelse; bör vara *oskälige*, d. v. s. utan 'skäl',

Steffensurt m. fl. växtnamn sammansatta med St. Hans, Jakob m. fl. ävensom jungfru (Maria). Det anförda må vara prov på detta slag av folketymologier, deras antal kunde lätt mångdubblas. Det vore kanske skäl, att forskare, som syssla med mytiska föreställningar hos allmogen och med folktro skulle beakta även de upplysningar, som på denna väg stå att vinna.

I det stora flertalet fall har emellertid strävan att förbinda ett egendomligt eller främmande ord med ett välbekant lett till en förändring av ordet. I viss mån hit hör en del 'översättningar' från främmande språk. Man har sin glädje åt mer eller mindre lyckliga översättningar, levererade av skolynglingar och studenter, såsom *ein Schauer überfiel ihn im Finsternis* = en sjäare överföll honom i fönsternischen, *die Thränen traten ihm in die Augen und rollten über den Wangen* = tranorna trampade honom i ögonen och rullade över vagnen m. fl. Men det är inte skäl att vara alltför överlägsen: i högsvenskan finns det icke så få fullt lika eleganta översättningar, som passera oanmärkta. En fin översättning kunna vi fröjda oss åt i talesättet, att '*tålmod övervinner surkål*'. Här föreligger en fri tolkning av tyskans '*saure Kohlen*' d. v. s. våta kol, som äro tålmodsprövande att tända. — I edsformuläret heter det '*så sant mig Gud hjälpe till liv och själ*', ett uttryck, som verkar egendomligt, då *liv* och *själ* varken äro varandras motsatser eller komplettera varandra. I tyskan heter det '*Leib und Seele*' d. v. s. *kropp* och *själ*, som ger förnuftig mening. 'Vara karl för sin *hatt*' är ju tämligen meningslöst. I det tyska originalet är uttrycket fullt begripligt '*Kerl für seine Hut sein*', där *Hut* betyder 'post, vakt, befattning.' — Motsatsen till *fördel* heter inte bakdel, utan *nackdel*, därför att det på tyska heter *Nachteil*.

Detta må vara nog, och jag skall övergå till en annan grupp av folketymologier: sådana, där utländska ord inlånats och undergått förändringar, för att åtminstone delvis kunna sammanställas med inhemska ord. Det är klart, att sådana ombildningar skola i stort antal förekomma hos allmogen och halvbildade, som icke känna det främmande språket. Det är

Elbe; 3) lat. *albus* = vit. Det är klart, att då så skiftande betydelse tillkomma besläktade ord, det ligger nära till hands, att namn, som givits föremål med anledning av *en* betydelse, skola kunna sammanställas med en *annan* hos samma ordrot. Några exempel ur det rika materialet skall jag anföra: i flere dialekter heter snöbollsbusken *älvträd*, vit ljung *älvgrån*, *älvgräs* med vita blommor m. m. Det gemensamma för alla växter med dylika namn är, att de ha *vita* blommor eller någon annan del *vit*, såsom *älvnäver*, en lavart med *vit* eller ljusgrå färg på de uppvikta kanterna. En mycket vanlig företeelse är, att föremål få namn efter den *färg* de ha. Så har det nog även varit här, men dessa namn måste vara *gamla*, ty ordet *alv*, *älv* i betydelsen *vit*, *ljus* finnes icke i något av de skandinaviska fornspråken. Och då så var fallet, låg det nära till hands att senare sammanställa dessa namn med något välbekant, och detta fann man i *alver*, *älvor*. Och därmed var ett uppslag givet för den mytbildande folkfantasi: *Älvgrån* har fått sitt namn därav, att av det kransar bindas åt *älvkungen*, där *älvgräset* växer, där hålla *älvorna* sina nattliga danser, *älvträdet* lämnar botemedel mot sjukdomar, och det samma gäller *älvnävet*, som är synnerligen verksamt mot *älvblåst*. *Älvblåst* l. *alvblåst* är självt en folketytologisk ombildning av *alv-*, *älv-blås* d. v. s. blåsa, blåsor — sjukdomens yttre kännetecken är nämligen på huden framträdande vita blåsor, och namnet var därför *vit-blås-sjukan*. Men *alv* = vit blev snart okänt och därför härstammade sjukdomen från *alver* eller *älvor*, som *blåst* l. andats på den sjuke. Den botades som sagt med *älvnäver*. Betecknande för huru fast rotad denna folketytologiska omtydning blivit, är, att flere av dessa växter ha fått andra namn, som bära vittne om den hemlighetsfulla, mytiska egenskap, som deras namn med *ælv-* anses vittna om, såsom *älvträd* — *trollträd*, *älvgräs* — *trollgräs*, nympha heter i lågtyskan *alf-ranke* (obs. de *vita* blommorna), i svenskan *näckros*. Icke sällan händer det, att de kristna helgonen fått träda i stället för *troll* och *älvor*: ags. *ælf-thone* (lat. Circea) heter i norskan *trollgräs*, i danskan

men märkligt är, att det finnes en mängd exempel på att rent svenska ord och uttryck ombildats, emedan de associeras med helt andra föreställningar än dem, som gett upphov till ordet. Ett sådant ord är *mässshake*. Jag har mig icke bekant, varmed man nu associerar senare leden av ordet, i alla händelser förefaller det tämligen meningslöst. Dess medeltida motsvarighet *mässhakul* är fullt begripligt, eftersom *hakul* betyder 'kappa'. — *Kyrkoherde* har väl bildats med tanke på 'den gode herden' o. s. v.; tidigare hette det *kyrkioherra*, jfr *kirkkoherra* i finskan, som på denna tid inlånade ordet. — Ett så vanligt ord som *framdeles* visar sig vid närmare granskning vara rätt egendomligt. I själva verket är det en ombildning av fsv. *framledhes* (d. v. s. längre fram på vägen) efter sådana ord som *särdeles* (urspr. var del för sig). — Vi tala om 1,000 *sinom* 1,000, och jag tvivlar alls inte på att de flesta betrakta *sinom* såsom någon gammal form av pronominet *sin*. Här föreligger verkligen dat. av *sin*, men detta *sin* = 'gång' är ett substantiv, som föreligger t. ex. i *någon-sin*, i danskans *tre-sin-tyve* (treds) = 3 gånger 20. — Ordet *armbåge* beror också på folketymologi, ehuru det synes väl motiverat. Under medeltiden hette det *alnboghe* och *aln-* är avståndet mellan armbågen och långfingret. — Flerstädes har jag hört uttrycket 'på *kattskinns* nåder' i betydelsen 'ringa nåd, utan barmhärtighet', samma nåd, som en katt vederfares. Det meningslösa beror på folketymologisk anslutning till *skinn*, vilken uppkommit av ett äldre uttryck, som inte längre förstods. Bestämda slutartikeln böjdes fordom som ett särskilt ord, t. ex. *lands-ens* fader, *lifs-ens* träd. En dylik gen. av *katt* blev *katts-ins*, vilken form kvarstod i talesättet, och då man fann formen främmande, blev därav *kattskinns*, vilket gav begriplig form på bekostnad av meningen. Korrekt skulle det på modern svenska heta *på kattens nåd*. — Man hör stundom uttrycket 'dum som en gös'. Gösen är ingalunda känd för dumhet, tvärtom. Vad som däremot är typiskt för alla fiskar är stumhet. Fsv. kände ordet *dumb* = dövstum, stum, och likasom *lamb* blev *lamm*, har *dumb* blivit *dum*, vars moderna

svart, som ingår i ordet. Förra leden är ett i fsv. väl känt ord *svardh*; likasom *gardh* har blivit *gård*, så borde det förra blivit *svård*. I denna form finnes ordet inte, men vi ha ju i svenskan flere dialekter, i vilka *rd* blivit *l* (jfr fru Lenngren: Ut i *prästgåln* slamrades med mortlar); i en sådan dialekt blev *svård* till *svål*, vilken dialektform högsvenskan upptagit. Ordet *svardh* var emellertid ett allt annat än vanligt ord, och folketymologi har påtagligen spelat in, redan förrän *a* övergick till *å*. *Svål* har ju nu i svenskan en specialiserad användning, tidigare betydde det *skinn, hud* i allmänhet. Att tolkningen är riktig, därom vittnar det danska *Skinsyge*. Man kan invända, att det namnet knappast passar bättre på den svårbotade sjukdomen än 'svartsjuka'. Dessvärre föreligger här ännu en olöst gåta. Övertygelsen, att adj. *svart* föreligger, har efterlämnat spår i flere dialekter inte precis i fråga om svartsjuka, men om något annat, som väl stundom är orsaken därtill, nämligen avslaget frieri eller att få korgen, som det heter. Att få *svarta strumpor* eller *svarta vantar* betyder i Österbotten att få korgen, likaså i finskan *saada mustat sukat*. Så har utvecklingen gått vidare, och klädesplagget blivit det väsentliga, och det 'svarta' har bortfallit: få *ullstrumpor*, finska *saada rukkaset*, i Amerika *get the mittens* = få halvvantar. Och allt detta har sin grund i missuppfattning av „skinnsjuka”.

Mitt Herrskap! Språket är ju en konstprodukt. Det har ej skapats färdigt med en gång, det har småningom ur en anspråkslös början utvecklats sig till en allt större fulländning under ständig påverkan av det mänskliga intellektet. Det är denna utveckling och dess resultat den språkhistoriska vetenskapen söker utforska, den söker spåra de faktorer, som därvid varit verksamma, söker med ledning av det levande språkets utveckling utfinna gångna tiders språkform och de psykiska och fysiologiska företeelser, som medverkat i varje särskilt fall. För språkvetenskapen äro språkets alla dialekter, alla former av samma intresse och värde, den fint bildades högspråk, vetenskapens fackspråk likaväl som vulgärt slang-

betydelse härrör från ty. — Samma *dumb* ingår i *dombjällra* (= bjällra med svag klang), som ofta associeras med *dom*, vilket därför stundom lett till att ordet tillagts en rakt motsatt betydelse. — *Gutår* innehåller ej ordet *tår*, utan är = *gott år*; samma övergång av *o* till *u* ha vi i *gudag* för *goddag* m. fl. — En vacker folketymologi är det, som skapat ordet *övermage* = person under 15 år. Som naturligt är, sammanställes det nu med *över* och *mage*, ehuru det är svårt att inse, huru betydelsen skall kunna förbindas därmed. Intetdera ingår ursprungligen i ordet. I medeltids-svenskan heter det *ovormaghi*; senare leden är *formaghi*, d. v. s. den som förmår, är i stånd till (att uträtta något); en motsvarighet härtill ha vi i *förmåga*; förra leden är *o-* som ju framför ett ord vanligen betecknar dess motsats, såsom 'vanlig — ovanlig' m. fl. *Övermage* betyder således en, som saknar förmåga d. v. s. en som ej kan reda sig själv. Omtydningen beror naturligtvis på att *formaghi* såsom osammansatt ej förekom i fsv., och på att ett *f*-ljud mellan två vokaler i osammansatta ord ej förekom då, lika litet som nu. — Egendömlig förefaller svordomen *vaserra* (*tre*). Jag vet ej, om man över huvud associerar förra delen med något ord, senare delen skall väl föreställa räkneordet *tre*, att döma av att det stundom lyder *vaserratri*. Vi ha här att göra med *tre* ord, som sammandragits, fsv. *vars-herra-trä* d. v. s. vår herres träd d. v. s. Kristi kors. Under medeltiden var det icke ovanligt att Kristi *kors* benämndes *träd*. (Vi få inte fästa oss vid att något *d* inte finnes: det har nämligen *ursprungligen icke alls* funnits: den skillnad vi nu göra mellan *trä* och *träd* kände fornspråket ej. *Träd* är uteslutande en skrivform och har tillkommit i överensstämmelse med *sne* — *sned* (jfr hos Fröding dialektformen *blåd* för *blå*, bildad på samma sätt som *träd*). — Så må ännu några ord tilläggas om en sjukdom, som inte torde kunna botas av medicinmän: *svartsjuka*. Alla icke språkligt bildade associera ordets förra led med *svart*, men om man frågar, varför just den åkomman kallas *svart*, torde man näppeligen få svar. I själva verket är det alls icke ordet